

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Taal en Cultuur

Hollander, H.W.

Citation

Hollander, H. W. (1992). Taal en Cultuur. In . Nederlands
Bijbelgenootschap, Haarlem. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/8163>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8163>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

INHOUD

ELEMENTEN
VAN
BIJBELVERTALEN

lezingen en voordrachten
onder redactie van ds. K.G. Pieterman

Woord vooraf	5
INLEIDING	7
<i>ds. K.G. Pieterman</i>	
WAT IS TAAL?	13
<i>prof.dr. J.H. Hoopert</i>	
DE BIJBEL IS GESCHREVEN IN MENSELIJKE TAAL	21
<i>prof.dr. J.H. Hoopert</i>	
WAT IS VERTALEN?	31
<i>dr. B. Seidde</i>	
TAAL EN CULTUUR	41
<i>dr. H.W. Hollander</i>	
TEKSTSOORT EN TAALNIVEAU IN HET OUDE TESTAMENT	51
<i>prof.dr. A.S. van der Woude</i>	
SYNTACTISCHE PROBLEMEN IN HET OUDE TESTAMENT	57
<i>prof.dr. C.J. Labuschagne</i>	
TEKSTSOORT EN TAALNIVEAU IN HET NIEUWE TESTAMENT	67
<i>prof.dr. G.P. Lubhuizen</i>	
SYNTACTISCHE PROBLEMEN IN HET NIEUWE TESTAMENT	73
<i>prof.dr. D. Holwerda</i>	
HET VERTALEN VAN BIJBELSTHEOLOGISCHE TERMEN	79
<i>dr. L. Wiersma</i>	
BELDESPRAAK IN DE BIJBEL, MET NAME IN DE PSALMEN	81
<i>prof.dr. N.J. Tromp</i>	
Toelichting bij enkele	
Personalia	

1992

Nederlands Bijbelgenootschap
Haarlem

Tijdschrift voor
 Bijbelwetenschap
 Met bijlage
 Bijbelgenootschap
 onder red. van K.G. Pieterman - Haarlem
 Elementen van Bijbelwetenschap: lezingen en voordrachten
 Elementen

ELEMENTEN
VAN
BIJBELVERTALEN

lezingen en voordrachten
onder redactie van dr. K.G. Pieterman

Tekst © Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem
1e druk NBG 724 - 0.2M-92

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Elementen

Elementen van bijbelvertalen: lezingen en voordrachten /
onder red. van K.G. Pieterman. - Haarlem : Nederlands
Bijbelgenootschap
Met lit.opg.
ISBN 90-6126-724-2
Trefw.: bijbelvertalingen

INHOUD

WOORD VOORAF

Woord vooraf	5
INLEIDING	7
<i>ds. K.G. Pieterman</i>	
WAT IS TAAL?	13
<i>prof.dr. J.H. Hospers</i>	
DE BIJBEL IS GESCHREVEN IN MENSELIJKE TAAL	21
<i>prof.dr. J.H. Hospers</i>	
WAT IS VERTALEN?	31
<i>dr. B. Smilde</i>	
TAAL EN CULTUUR	41
<i>dr. H.W. Hollander</i>	
TEKSTSOORT EN TAALNIVEAU IN HET OUDE TESTAMENT	51
<i>prof.dr. A.S. van der Woude</i>	
SYNTACTISCHE PROBLEMEN IN HET OUDE TESTAMENT	57
<i>prof.dr. C.J. Labuschagne</i>	
TEKSTSOORT EN TAALNIVEAU IN HET NIEUWE TESTAMENT	67
<i>prof.dr. G.P. Luttikhuisen</i>	
SYNTACTISCHE PROBLEMEN IN HET NIEUWE TESTAMENT	85
<i>prof.dr. D. Holwerda</i>	
HET VERTALEN VAN 'BIJBELS-THEOLOGISCHE TERMEN'	97
<i>dr. L. Wierenga</i>	
BEELDSPRAAK IN DE BIJBEL, MET NAME IN DE PSALMEN	119
<i>prof.dr. N.J. Tromp</i>	
Toelichting bij enkele termen	133
Personalialia	141

TAAL EN CULTUUR

Het probleem van de vertaalbaarheid

dr. H.W. Hollander

In theoretische verhandelingen over vertalen komen we meer dan eens de opvatting tegen dat vertalen eigenlijk niet mogelijk is. Culturen en talen zijn zo verschillend, dat elke poging om een tekst weer te geven in een andere taal tot mislukken gedoemd is. Het is met name de Romantiek geweest, aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, die de mogelijkheid van het vertalen in twijfel ging trekken. Daarvóór meende men dat alle mensen altijd en overal de werkelijkheid om hen heen op eenzelfde manier ervaren; ze verwoorden die werkelijkheid alleen anders. En met die opvatting vormt vertalen geen enkel probleem.

Sinds de Romantiek heeft men echter oog gekregen voor het feit dat taal niet louter een afgeleide is van een werkelijkheid die voor iedereen hetzelfde is. De relatie tussen taal en werkelijkheid is complexer. De meeste woorden hebben bijvoorbeeld meer betekenissen, en verwijzen naar verschillende zaken in de wereld om ons heen. In een aantal gevallen hebben de verschillende betekenissen van een woord niets met elkaar gemeen; dan heeft men eigenlijk niet met één woord te maken, maar met 'homoniemen' (bijv. 'bank' als zitmeubel en 'bank' als geldinstelling). Meestal is er tussen de verschillende betekenissen van een woord echter wel een bepaald verband te ontdekken, en hebben we te maken met een 'polyseem' woord (bijv. 'schaver': iemand die schaaft; voetballer die ruw speelt).

Verder deelt elk volk of elke taal de werkelijkheid anders in. Zo hebben wij bijvoorbeeld maar één woord voor 'sneeuw', terwijl de Eskimo's er verscheidene hebben, al naar gelang de hoedanigheid van de sneeuw. Maar om uit deze en andere feiten de conclusie te trekken dat vertalen een onmogelijkheid is, gaat te ver. Alleen al het simpele feit dat er sinds mensenheugenis vertaald is, kan een dergelijke conclusie gemakkelijk logenstraffen. Maar ook theoretisch kan de vertaalbaarheid van een tekst verdedigd worden.

Ieder taalgebied, iedere cultuur, geeft namen – in de vorm van woorden – aan alles wat daar voorkomt of ervaren wordt. Voorwerpen, handelingen, ontwikkelingen, begrippen en de verbanden daartussen – alles krijgt een naam. Dus alles wat deel uitmaakt van de ervaringswereld van die bepaalde cultuur. In een

hoogontwikkelde westerse cultuur ervaart men deels andere dingen dan bij Indianen in het Amazonegebied. En de moderne Nederlandse cultuur is in veel opzichten niet te vergelijken met de wereld van de bijbel. Maar ondanks deze verschillen is er ook veel gemeenschappelijks. Overal zijn er mensen, dieren en planten, overal wordt er gewerkt, geslapen en gelopen, overal tref je gevoelens aan van haat, van liefde en van trouw. En al deze gemeenschappelijke zaken scheppen het kader waarbinnen er vertaald kan worden.

De moeilijkheid evenwel is dat elke cultuur haar ervaringswereld, ook dat gedeelte dat zij met een andere cultuur of andere culturen gemeen heeft, op een eigen, unieke manier indeelt en er namen of woorden aan geeft. Elke cultuur legt als het ware een net of een woordraster over haar ervaringswereld heen en geen net of raster is gelijk.

Zoals gezegd heeft een woord vaak een breed scala van betekenissen. Bovendien 'dekken' woorden in verschillende talen elkaar bijna nooit volledig. Het betekenisveld van een woord valt bijna nooit samen met dat van een woord in een andere taal. En dat maakt dat je een woord nooit of bijna nooit in alle omstandigheden door één en hetzelfde woord in een andere taal kunt vertalen.

Volledige 1:1 gelijkwaardigheid tussen woorden uit verschillende talen of culturen komt dus weinig voor. Meestal is er sprake van een gedeeltelijke gelijkwaardigheid: woorden in verschillende talen hebben één of meer betekenissen gemeenschappelijk, maar daarnaast elk afzonderlijk nog andere betekenissen. Neem bijvoorbeeld het werkwoord '(tijd) doorbrengen': dat is in het Engels *to spend*; maar *to spend* betekent ook '(geld) uitgeven'; en '(boeken) uitgeven' is weer in het Engels *to publish*; enz. Bij het vertalen moet je dus steeds een deeltje van het woordraster van de ene cultuur als het ware afzetten tegen het raster van de andere cultuur. Dat maakt vertalen wel moeilijk maar daarom nog niet onmogelijk.

Wat wil ik met deze inleiding zeggen? In de eerste plaats, dat eigenlijk alle woorden van een taal 'taalspecifiek' zijn, dat wil zeggen: eigen zijn aan, uniek zijn voor de betreffende taal. Elke taal drukt een bepaalde gedachte op een eigen, unieke wijze uit. En in de tweede plaats, dat vertalen een uiterst complex gebeuren is en dat de vertaler daarom oog moet hebben voor, en weet moet hebben van de betekenisvelden van woorden in bron- en doeltaal, en ook van zowel de cultuur van de brontekst als die van de doelttekst.

Woorden hebben overigens niet alleen een 'referentiële' betekenis. Ze verwijzen allereerst natuurlijk naar of 'refereren' aan voorwerpen, handelingen of begrippen uit de eigen ervaringswereld. Maar daarnaast hebben veel woorden een bijbetekenis, een bepaalde bijklank, een zogeheten 'connotatieve' of 'associatieve' betekenis. Zulke woorden roepen een bepaald gevoel op, maken een bepaalde emotie los. Zoals bij het woord 'kanker'. Dit heeft voor veel mensen een dermate onheilspellende, bijna magische klank, dat ze het woord niet of nauwelijks

over de lippen krijgen. Of het woord 'schoonmoeder', dat in onze cultuur een ietwat negatieve klank met zich meedraagt. 'Moeder' daarentegen heeft een positieve bijklank. 'Rood' doet aan gevaar denken, 'groen' aan veiligheid en tegenwoordig in positieve zin aan het milieu, 'zwart' aan iets treurigs. Het woord 'kaars' roept een sfeer van gezelligheid op of heeft iets nostalgisch, en doet aan Kerstmis denken. Ook de connotaties of associaties van woorden zijn in de regel per cultuur verschillend. Vaak worden ze door alle taalgebruikers van de betreffende cultuur gedeeld, maar niet altijd.

Een vertaler moet op de hoogte zijn van de referentiële betekenis van de woorden maar ook van eventuele 'bijbetekenissen'. Zowel van die in de brontaal als van die in de doeltaal. Een voorbeeld: de vertaling van het Griekse woord *doulos*, 'slaaf, dienaar', in drie Nederlandse bijbelvertalingen. De NBG-vertaling 1951 heeft *doulos* in het nieuwe testament gewoonlijk met 'slaaf' weergegeven. Maar in teksten waar het gaat om *douloi* van God of van Jezus Christus, hebben de vertalers voor 'dienstknechten' gekozen (ongetwijfeld 'overgenomen' van de Statenvertaling, die *doulos* vrijwel overal met 'dienstknecht' vertaalt), voor 'dienaren' (1 Petr. 2:16; vgl. ook 2 Kor. 4:5), of voor 'knechten' (Op. 2:20, 7:3 en elders in Openbaring). Alleen waar van een woordspel sprake is blijft het 'slaaf' (1 Kor. 7:22, Ef. 6:6). De Willibrordvertaling en de Groot Nieuws Bijbel vertalen *doulos* al naar gelang de context met 'knecht', 'dienaar' of 'slaaf'. Gaat het om *douloi* van God of Jezus Christus, dan kiest de Willibrordvertaling meestal voor 'dienstknecht', ook wel eens voor 'dienaar', eenmaal voor 'knecht' (Ef. 6:6) en eenmaal voor 'slaaf' (1 Kor. 7:22). De Groot Nieuws Bijbel heeft steeds 'dienaar', behalve in Hand. 2:18 ('slaaf'), 2 Tim. 2:24 ('dienstknecht') en 1 Kor. 7:22; Ef. 6:6 ('slaaf').

Dit overzicht van de weergave van *doulos* in een drietal Nederlandse vertalingen toont aan dat geen enkele vertaling geheel concordant is, en dat met name de weergave van 'doulos van God/Jezus Christus' vertalers voor nogal wat problemen stelde. Bij voorkeur hielden NBG '51 en Willibrordvertaling vast aan het traditionele, ouderwetse 'dienstknecht', terwijl GNB hier voor 'dienaar' kiest. De weergave 'slaaf van God/Jezus Christus' vindt men nergens, behalve in een paar teksten met een evident woordspel, en wat GNB betreft nog in Hand. 2:18, een citaat uit het oude testament. Kennelijk hebben de vertalers bewust of onbewust hun aarzelingen gehad bij een formulering als 'slaaf van God' of 'slaaf van Jezus Christus'. En terecht. *Doulos* is in het Grieks een vrij neutrale term en kan zowel met positieve ('... van God') als met negatieve ('... van de zonde': Rom. 6:16-17) begrippen verbonden worden. Het Nederlandse woord 'slaaf' echter heeft in ons taalgebruik een negatieve klank: 'slaaf' en 'slavernij' staan voor onrecht/lijden en impliceren een andere kant, die van de 'slavendrijver'. Daarom past een combinatie 'slaaf van de zonde' wel, maar 'slaaf van God/Jezus Christus' niet.

Een ander voorbeeld. In Lucas 16:19 e.v. lezen we hoe een bedelaar, genaamd Lazarus, dagelijks bij de poort van het huis van een rijke man zat. Hij wilde graag wat kruimeltjes die van de tafel van de rijke vielen. De tekst gaat door met:

'maar ook de honden kwamen en lekten zijn zweren' (Statenvertaling);

'zelfs kwamen de honden zijn zweren likken' (NBG-vertaling 1951);

'Ja, zelfs kwamen honden zijn zweren likken' (Willibrordvertaling);

'Zelfs kwamen de honden om zijn zweren te likken' (Groot Nieuws Bijbel);

'... maar nee, de honden kwamen en likten aan zijn zweren' (KBS-vertaling 1987).

Deze zinsnede is, zo is mij gebleken, voor de gemiddelde Nederlander niet eenduidig. Wat bedoelt Lucas ermee? Dat de rijke man zich niet om de bedelaar bekommerde maar de honden wel? In positieve zin dus? Of wil hij de ellendige positie van Lazarus nog eens extra benadrukken? In negatieve zin dus?

Wat Lucas met deze 'actie' van de honden wilde zeggen, wordt duidelijk wanneer we weten hoe men in bijbelse tijden tegen honden aankeek. Honden hadden in het algemeen een nare bijklank, een negatieve connotatie. Honden waren 'straathonden'. Lucas wil met deze zinsnede dus laten zien dat Lazarus zelfs de straathonden niet van zich af kon houden; zo ellendig was hij eraan toe. Hij moest toestaan dat ze zijn zweren likten. Maar in onze Nederlandse samenleving wordt er anders over honden gedacht: honden zijn vooral lieve, aardige, trouwe huisdieren. De vertaler van Lucas 16:21 moet dus op zijn hoede zijn, want voordat hij het weet klinkt de bedoeling van de evangelist niet precies meer door. Anders gezegd: of een woordelijke vertaling van alleen de referentiële betekenis hier als een adequate weergave van de brontekst mag gelden, is zeer de vraag. Hoe men hier óók de connotatieve betekenis in de vertaling kan 'mee-nemen', is uiteraard een andere vraag. Misschien iets als: 'De straathonden likten zelfs zijn zweren'?

Dat kennis van de cultuur van de brontekst (en van die van de doelttekst) voor een vertaler (èn voor de criticus van een vertaling!) een 'must' is, werd overigens eens te meer duidelijk kort nadat in februari 1983 de Groot Nieuws Bijbel uitkwam. Reeds op 1 maart konden we in Trouw een artikeltje lezen waarin een zinsnede uit deze vertaling sterk werd bekritiseerd. Het ging om Hooglied 1:5, waar de bruid in de Groot Nieuws Bijbel zegt: 'Meisjes van Jeruzalem, al is mijn huid donker, toch ben ik mooi...'. Deze zinsnede werd discriminerend gevonden en was volgens de schrijver (Ko Schuurman) tot stand gekomen "vanuit een blank superioriteitsdenken". Overigens was hij zich ervan bewust dat verreweg de meeste vertalingen in binnen- en buitenland deze tegenstelling ('donker *maar* mooi') hebben. Maar, zo meende hij, er staat letterlijk 'zwart ben ik *en* lieflijk', en zo zou het ook vertaald moeten worden. Een dag later (2 maart) legde de oudtestamenticus dr. C. Houtman in hetzelfde dagblad uit dat de gewraakte weergave niet alleen verdedigbaar was maar de enig juiste. Het Hebreeuwse *we*

kan ons 'en' betekenen, maar afhankelijk van het verband ook 'maar/toch'. En uit het verband (namelijk vers 6) blijkt dat de donkere kleur van de huid van het meisje het gevolg is van verbranding door de zon. En, zo vervolgde hij, "of in vers 5 met 'en' of met 'toch' vertaald moet worden, hangt af van de vraag, of in het oude Israël een door zon en wind verweerd gezicht aantrekkelijk werd geacht of niet. Het laatste was het geval ...". Zodat zuiver zakelijke gegevens, vanuit de cultuur van toen, de vertaling 'maar/toch' steunen.

Een bekend voorbeeld in dit verband is de formulering 'zich op de borst slaan'. In de (oosterse) cultuur van de bijbel was dit een gebaar van verdriet, van diepe rouw. In onze cultuur is het een figuurlijke uitdrukking geworden en drukt het trots, arrogantie uit. Wat moet een vertaler nu met bijvoorbeeld Lucas 23:48? 'En al de scharen, die voor dit schouwspel samengekomen waren [namelijk de kruisiging van Jezus en zijn sterven], keerden terug, toen zij aanschouwd hadden, wat er geschied was, en sloegen zich op de borst' (NBG-vertaling 1951). Een Nederlandse lezer zou hier wel eens op een verkeerd spoor gezet kunnen worden: de toeschouwers of de mensen die Jezus gekruisigd hadden, gingen nadat hij de geest had gegeven, verheugd naar huis; ze waren erin geslaagd deze gehate man eindelijk te doden en daar konden ze trots op zijn! Alleen de lezers die de wereld van de bijbel een beetje kennen, begrijpen dat het hier om een typisch gebaar van verdriet gaat. Maar bij een vertaling die zich niet specifiek op kerkmensen richt, is een verheldering noodzakelijk: óf in een voetnoot óf door een explicitering in de tekst zelf. Zo heeft de Groot Nieuws Bijbel: '... ze sloegen zich *berouwvol* op de borst ...'; Anne de Vries (1965): '... die zichzelf op de borst sloegen *van wanhoop*'; KBS (1987): '... ze sloegen zich *van rouw* op de borst'; Het Boek (1988): '... ze sloegen zich op de borst *van berouw en verdriet*'. Wat ook mogelijk is, is alleen de betekenis van het gebaar te noemen: 'Allen die waren komen kijken, waren na het zien van het gebeurde *diep onder de indruk* en gingen naar huis' (Het Nieuwe Testament voor mensen van deze tijd, 1968). Een minder geslaagde poging vinden we tenslotte in 'Vrij' (1970) uit de NBG-serie 'Hedendaags Nederlands': '... keerden *onder rouwmisbaar* naar huis terug': 'rouwmisbaar' is geen Nederlands!

Taal en cultuur zijn dus nauw op elkaar betrokken en vertalen is alleen mogelijk doordat er in de verschillende samenlevingen of culturen ook veel gemeenschappelijks is. Niettemin komt het regelmatig voor dat een vertaler in de brontekst op termen stuit die naar zaken, begrippen, handelingen of voorwerpen verwijzen die in de cultuur van de ontvangende taal onbekend zijn.

Hierbij valt te denken aan namen van personen, dieren en planten of geografische namen, maar ook en vooral aan maten, gewichten, namen van allerhande geldstukken, speciale gerechten, kledingstukken, enzovoorts.

Namen van personen, dieren, planten, landstreken en steden of dorpen kunnen meestal in een vertaling ongewijzigd worden overgenomen. En zeker als het gaat om een vertaling in het Nederlands of een andere moderne westerse taal. Het is

voor ons echt niet nodig Matteüs en Johannes te 'vertalen' door Matthijs en Jan, zoals E. Straat dat deed in zijn vertaling van de vier evangeliën ('De goede boodschap volgens Markus, Matthijs, Lukas en Jan', 1968). Integendeel, de 'echte' namen doen de tekst authentiek overkomen en leveren de lezer geen noemenswaardige moeilijkheden op.

Ook zal de gemiddelde Nederlandse lezer geen moeite hebben met woorden of namen als 'vijgeboom', 'sprinkhaan', 'Nijl', 'Betlehem' of 'Nazaret', zelfs als hij nooit met eigen ogen een vijgeboom, of de Nijl, heeft mogen aanschouwen.

Bovendien kan de vertaler de lezer tegemoet komen door gegevens die de oorspronkelijke lezers bekend waren, te expliciteren: *de rivier de Nijl of de plaats Betlehem*. Dit soort explicatie komen we nogal eens tegen in moderne vertalingen zoals de Groot Nieuws Bijbel. Uiteraard moet de vertaler er zeker van zijn dat zijn lezers deze explicatie voor een goed begrip van de tekst echt nodig hebben.

Moeilijker ligt het voor een vertaler bij de weergave van namen van maten, gewichten, geldstukken en andere cultuurspecifieke termen. Vaak vraagt het heel wat inventiviteit om hier én de oorspronkelijke schrijver én de nieuwe doelgroep serieus te nemen. Een voorbeeld. In een Engelse film zoekt de politie een onbekende vrouw. Ze hebben een vaag signalement. Het gaat om 'a woman of about 130 pounds'. Hoe moet dit in het Nederlands worden weergegeven (in de ondertiteling)? Er zijn diverse mogelijkheden. In de eerste plaats kan het Engelse woord in de vertaling worden gehandhaafd: 'een vrouw van ongeveer 130 pounds'. Maar het is niet erg waarschijnlijk dat de gemiddelde Nederlandse TV-kijker veel aan deze mededeling heeft. De vertaler kan ook het gewicht omrekenen in Nederlandse ponden of kilo's (een Britse 'pond' is minder dan ons 'pond', namelijk zo'n 453 gram). Maar 'een vrouw van ongeveer 118 pond' of '... 59 kilo' komt wel heel dwaas over: het woord 'ongeveer' en het exacte '118' botsen immers met elkaar! De beste vertaling is hier 'een vrouw van ongeveer 60 kilo/120 pond'. Alleen zó komt de bedoeling van de tekst goed over.

Een ander, een bijbels voorbeeld: Marcus 12:41-42.

Statenvertaling (ed. 1977): 'en Jezus, gezeten zijnde tegenover de schatkist, zag, hoe de schare geld wierp in de schatkist; en vele rijken wierpen veel *daarin*. En er kwam een arme weduwe, die twee kleine *penningen daarin* wierp, hetwelk is een oort'.

NBG-vertaling 1951: '... die er twee koperstukjes in wierp, dat is een duit'.

Willibrordvertaling: '... die er twee penningen, ter waarde van een cent in wierp'.

Groot Nieuws Bijbel: '... die er twee koperen munten ter waarde van een dubbeltje in liet vallen'.

Het Marcus Evangelie (Bonda): '... die deed er twee koperen centen in, die zijn samen een duit waard'.

Macht (Hedendaags Nederlands): '... die er twee kleine muntjes in deed'.

Het Nieuwe Testament in de taal van onze tijd (Anne de Vries): '... en die gooide er twee kleine koperstukjes in, bij elkaar zowat een cent'.

Het Nieuwe Testament voor mensen van deze tijd: '... kwam offeren, twee kleine munten, een heel gering bedrag'.

De goede boodschap ... (Straat): '... die er twee *lepta* in stopte – ongeveer een halve stuiver'.

KBS 1987: '... die er twee muntjes in gooide, ter waarde van een quadrans'.

Het Boek: '... Zij gooide er twee koperen muntjes in'.

Markus/Een tijding van vreugde (Van der Zeyde): '... en deed er twee koperen muntjes in ter waarde van een kodrant'.

Bijbelfragmenten (Pé Hawinkels): '... die er twee penningen in deed, één duit dus'.

Volgens de Griekse tekst hier deed de arme weduwe twee 'lepta' in de offerkist, wat bij elkaar een 'quadrans' was. Een *lepton* was het kleinste (koperen) muntje in die tijd, en had dus slechts een zeer geringe waarde. Tegenover het vele geld dat de rijken offerden, betekenden die twee 'lepta' niet veel. Maar voor de arme weduwe zelf vertegenwoordigde dit geld zo'n beetje alles wat ze had!

De vertalers hebben, zoals uit het overzicht blijkt, de tekst op verschillende manieren in het Nederlands weergegeven. Eén heeft *lepta* onvertaald gelaten (Straat); de meesten hebben het min of meer omschreven: '(koperen) muntjes/munten', 'koperstukjes'; een paar kiezen voor het ouderwetse 'penningen', en één voor 'koperen centen', de – tot voor kort – kleinste Nederlandse munt. De 'quadrans' of 'kodrant' is in twee vertalingen gehandhaafd, één vertaling kiest voor 'oort', andere vertalingen voor 'duit', Nederlandse muntstukken uit vroeger tijden, of men kiest modernere oplossingen als 'een cent', 'een dubbeltje', 'een halve stuiver'. Tenslotte zijn er vertalingen die het omschrijven ('een heel gering bedrag') of het geheel weglaten.

Hoe als vertaler in dezen verantwoord de tekst weer te geven? Het mooiste is de vreemde termen te laten staan. Iedere Nederlander die de bijbel leest, begrijpt dat het om een boek uit een ver verleden, uit een andere tijd en een andere cultuur gaat. En wanneer er aantekeningen of noten bij de tekst geplaatst mogen worden, waar deze cultuurspecifieke termen toegelicht kunnen worden, is dit zeker de beste oplossing. Als er geen verklaringen bij (mogen) staan of als de vertaling vooral als voorleesbijbel gebruikt wordt, zal de gemiddelde Nederlander met 'lepta' en 'quadrans' niet uit de voeten kunnen. In dat geval voldoet een omschrijving ('kleine koperen muntjes') beter; de waardebepaling kan dan ook omschrijvend worden weergegeven ('een heel gering bedrag', of iets dergelijks). Dat brengt de lezer in ieder geval heel dicht bij de bedoeling van de tekst. Een minder goede oplossing is de transculturatie: het kiezen voor antieke dan wel moderne Nederlandse equivalenten ('oort', 'duit', 'halve stuiver', 'penningen', 'cent', 'dubbeltje'). Dit wordt immers ook niet altijd begrepen! Bovendien, en dat is nog belangrijker, staan dergelijke termen haaks

op de cultuur en de wereld van de bijbel. Zij horen daar niet thuis, en de meeste lezers voelen dat maar al te gauw aan. En een vertaling moet toch zo authentiek mogelijk overkomen! Iets anders is het wanneer het om een Nederlandse uitdrukking gaat en de referentiële betekenis niet langer in het geding is. Zoals in Lucas 12:59, waar een aantal vertalingen het letterlijke 'totdat u ook de laatste lepton hebt betaald', heeft weergegeven met '... de laatste cent hebt betaald'.

Een ander voorbeeld, Jesaja 5:10:

Statenvertaling (ed. 1977): 'Ja, tien bunder wijngaard zullen een enkel bath geven, en een homer zaad zal een efa geven.'

NBG-vertaling 1951: 'Want tien juk wijngaard zullen slechts één bath opleveren en een homer zaaikoren zal slechts een efa opleveren'.

Willibrordvertaling: 'Een wijngaard van tien morgen levert slechts één bath op, en één ezelslast zaad slechts één efa koren'.

Groot Nieuws Bijbel: 'Want een uitgestrekte wijngaard zal slechts één vat wijn opleveren, een grote hoeveelheid zaaikoren maar één zak graan'.

Ook hier hebben we te maken met de tegenstelling groot-klein, veel-weinig; een enorme wijngaard en een zeer geringe opbrengst, een enorme hoeveelheid zaad en een zeer geringe oogst. Ook hier hebben de vertalers de tekst op nogal uiteenlopende manieren weergegeven. Of via vernederlandste vormen van de Hebreeuwse termen ('homer', 'bath', 'efa'), of via Nederlandse 'equivalenten' ('bunder', 'juk', 'morgen'), termen die uit een andere dan de bijbelse cultuur stammen, of via meer algemene, niet typisch cultuurgebonden termen ('ezelslast', 'vat', 'zak') en 'omschrijvingen' ('uitgestrekt', 'een grote hoeveelheid'). Ook nu is de introductie van de Hebreeuwse maten in de vertaling slechts dan toegestaan als ze in een noot kunnen worden toegelicht. Anders zal de bedoeling van deze zin de gemiddelde Nederlander ontgaan; de 'toevoeging' van het woordje 'slechts' zal daar weinig aan veranderen. En wanneer de tekst (alleen) wordt voorgelezen, helpt ook een voetnoot weinig! Het alternatief is de oplossing die we in de GNB vinden, waar de functie van de tekst goed doorkomt zonder dat er sprake is van een vorm van transculturatie.

In alle vier evangeliën lezen we hoe Jezus vlak voor zijn sterven iets te drinken krijgt aangereikt. Zie bijvoorbeeld Marcus 15:34-37 (NBG-vertaling 1951): 'En op het negende uur riep Jezus met luider stem: Eloï, Eloï, lama sabachtani, hetgeen betekent: Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij Mij verlaten? En sommige van de omstanders, dit horende, zeiden: Zie, Hij roept Elia. En iemand liep toe, drenkte een spons met zure wijn, stak ze op een riet en gaf Hem te drinken, zeggende: Stil, laat ons zien, of Elia komt om Hem eraf te nemen. En Jezus slaakte een luide kreet en gaf de geest.'

Uit het verband blijkt dat de drank die Jezus krijgt aangeboden, niet bedoeld is om zijn lijden te verlichten, het is geen drank met een verdovende werking. De spotter ziet dat Jezus' einde nadert en tracht door hem te laten drin-

ken diens sterven wat uit te stellen; 'Dan kunnen we het nog meemaken dat Elia hem hoogstpersoonlijk van het kruis komt halen!' Aan het gesar komt een einde wanneer Jezus sterft.

Maar om wat voor drank gaat het eigenlijk? De NBG-vertaling 1951, de Willibrordvertaling, de vertaling van Straat, 'Het Nieuwe Testament voor mensen van deze tijd', de vertaling van Anne de Vries en Het Boek kiezen voor 'zure wijn'; de Statenvertaling heeft het over 'edik', het oud-Nederlandse woord voor 'azijn'; De Groot Nieuws Bijbel meent dat er sprake is van 'landwijn' (vgl. de Good News Bible: 'cheap wine'); terwijl de KBS 1987 de kwaliteit in het midden laat en voor 'wijn' kiest. De drank wordt door de jaren heen steeds aangenamer! Hoe dan ook, de vertalingen zien de betreffende drank dus ofwel als azijn ofwel als een bepaalde vorm van '(zure) wijn'. Wat overigens bijna op hetzelfde neerkomt, omdat azijn eigenlijk een soort verzuurde wijn is. Maar is een dergelijke vertaling van de Griekse term die hier gebruikt wordt, namelijk *oxos*, wel terecht?

Azijn was al in de grijze oudheid bekend en het speelde daar een belangrijke rol in het dagelijks leven. Het werd vooral geroemd om zijn conserverende werking. Want men had al vroeg ontdekt dat voor de spijsvertering schadelijke invloeden zich niet of slechts langzaam ontwikkelen in een zuur milieu. Men wist ook dat de kwaliteit van drinkwater niet altijd even goed was en dat deze bij het bewaren achteruitging – vooral in een warm klimaat. De schadelijke werking werd tegengegaan door toevoeging van azijn aan het water.

Zo hadden bijvoorbeeld de schepen van de Verenigde Oostindische Compagnie altijd vaten azijn bij zich. Terwijl de officieren wijn of bier dronken, was er voor het scheepsvolk een mengsel van water en azijn. Met zieke manschappen was het moeilijk varen!

Maar ook de Romeinse legers werden op grote schaal voorzien van dit mengsel. Het voorkwam ziekten, hield de soldaten in goede conditie en was uiterst dorstlessend en verfrissend.

Het woord *oxos* komen we in de oude Griekse vertaling van het oude testament, de Septuagint, vier maal tegen, en wel als vertaling van het Hebreeuwse *chomets*: in Num. 6:3, Ps. 69:22, Spr. 25:20 en in Ruth 2:14. Deze laatste tekst noemt het als drank van de landarbeiders: 'Toen het nu etenstijd was, zeide Boaz tot haar: Kom hierheen en eet van het brood en doop uw bete in de azijn (*oxos*) ...' (NBG-vertaling 1951). Waarbij moet worden aangetekend dat de vertaling 'azijn' hier niet erg gelukkig is! De GNB heeft hier overigens 'wijn'.

Op grond van dit alles kan men aannemen dat de drank die Jezus op een spons krijgt aangereikt, een dergelijk mengsel was van water en azijn, afkomstig uit een soldatenkruik en bedoeld om Jezus' dorst te lessen, zij het niet uit medelijden.

Maar ook al is men op de hoogte van de samenstelling van de drank – en een aantal woordenboeken en commentaren geeft hier blijk van –, dan nog blijft de vraag hoe er vertaald moet worden. Pure 'azijn' is het niet; bovendien suggereert een dergelijke vertaling dat het hier zou gaan om een vreemde en tamelijk

onaangename drank. Maar 'landwijn', 'goedkope wijn' of 'zure wijn' is het ook niet. Het is helemaal geen wijn. In al deze vertalingen ontbreekt het belangrijkste bestanddeel, namelijk *water*. Ook dat het om een gewone drank van soldaten en landarbeiders gaat, komt in deze vertalingen niet goed naar voren. Maar omdat wij in onze cultuur deze drank niet (meer) kennen, hebben we er ook geen woord voor. 'Azijnwater' zou een mogelijke vertaling zijn, maar deze term zal door de meeste Nederlanders niet of verkeerd begrepen worden. Een goed alternatief is wellicht het gewone woord *water* of *fris water*.

Want het gaat om een alledaagse drank, water, waaraan ter wille van de kwaliteit en de smaak, een beetje azijn is toegevoegd.

Ook uit dit voorbeeld blijkt dat het vertalen van cultuurspecifieke termen wel moeilijk is, maar niet onmogelijk. Als de connotatieve of associatieve betekenis dominant is, zoals in Jesaja 5:10, kán de vertaler besluiten af te zien van een adequate weergave van de referentiële betekenis en alleen de connotatieve betekenis in de vertaling door te laten klinken. En wanneer de referentiële betekenis dominant is, zoals in Marcus 15:36, moet de vertaler allereerst – aan de hand van woordenboeken, encyclopedieën, commentaren en vertalingen – er achter zien te komen waar het precies om gaat; daarna moet hij dan, zonder in transculturatie te vervallen, zoeken naar die woorden die de oorspronkelijke termen het meest adequaat weergeven.

Transculturatie is geen verantwoorde oplossing bij de weergave van dingen die in de cultuur van de doeltaal onbekend zijn. Spanjaarden en Chinezen kennen diverse rijstgerechten. Toch is het niet passend 'paella' te vertalen door 'nasi'! Of in een cultuur waarin men geen brood kent, het bekende 'Geef ons heden ons dagelijks brood' weer te geven door '... onze dagelijkse portie rijst'! Beter is het dan te zoeken naar een wat algemenere term waaronder beide gerangschikt kunnen worden. 'Nasi' en 'paella' zijn beide een 'rijstgerecht', 'brood' en 'rijst' kunnen – samen met vis, vlees, soep, etc. – onder de noemer 'eten' of 'voedsel' gebracht worden. Daarom heeft de moderne Indonesische bijbelvertaling terecht 'Geef ons heden ons dagelijks voedsel'. Natuurlijk, wanneer men de vertaling met de oorspronkelijke tekst vergelijkt, kan men wel eens van mening zijn dat bepaalde betekenselementen in de vertaling niet doorklinken, zijn 'wegvertaald'. Maar een vertaling wordt nooit gemaakt om vergeleken te worden met de oorspronkelijke tekst! Een vertaling wordt juist gemaakt voor mensen die de tekst in de brontaal niet kunnen lezen. De vertaler heeft de opdracht, niet meer en niet minder, de communicatie tussen auteur en lezer soepel te laten verlopen. Niet alle betekenselementen kunnen of moeten altijd vertaald worden; het gaat erom dat datgene wat overkomt relevant is!